

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра історії України

**УКРАЇНСЬКЕ РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО:
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
(XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:

студент 6 курсу, 621 групи,
спеціальності 032 – історія та археологія

Човганюк Михайло Миколайович

Керівник:

кандидат історичних наук,
доцент **Яценюк Ф. С.**

До захисту допущено:

на засіданні кафедри

протокол №__ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою

доцент Гуйванюк М. Р.

З М І С Т

	стор.
ВСТУП	3 – 7
Розділ I. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА ТА ПЕРШІ СПРОБИ ЙОГО ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ	8 - 12
Розділ II. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ	13 - 18
Розділ III. СТАВЛЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ	19 – 25
ВИСНОВКИ	26
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	27 - 32

ВСТУП

Актуальність теми. Історичні джерела засвідчують появу українського козацтва в кінці XV ст. на південному прикордонні. За незначний відрізок часу козацтво зросло чисельно, стало вагомою військовою силою. Влада неодноразово робила спроби підпорядкувати собі неконтрольовану козацьку масу. Їх спроби увінчались успіхом в 70-х рр. XVI ст., коли було створено реєстрове козацьке військо. Ця подія є актуальною в історії нашої країни, так як цим актом влада визнавала козаків як окрему соціальну верству населення. Саме ця соціальна група і визначала в подальшому долю Української держави. У зв'язку з цим, дослідження становлення та розвитку реєстрового козацтва є актуальним.

Об'єктом дослідження є українське козацтво – складова частина українського суспільства.

Предметом дослідження є особливості становлення та розвитку реєстрового козацького війська, як перебувало на службі Речі Посполитої.

Історіографія. Історія українського козацтва та його складової – реєстровців, знашла своє відображення в історіографії та джерелах. Перші спроби застосування наукових підходів до висвітлення історії українського козацтва започатковуються в українській історіографії на зламі XVIII-XIX ст. Серед перших робіт слід виокремити «Історію Русів», праці Олександра Рігельмана, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, в роботах яких козацтво показано, як особливий стан народу, який протистояв урядовій політиці, спрямованій на повне підпорядкування козацтва пануючій владі¹.

Повнотою використаних історичних, археологічних, етнографічних і фольклорних матеріалів з історії запорозького козацтва виділяється тритомне видання Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків»², дослідження Андрія Яковліва «З історії реєстрації українських козаків в першій половині

¹ Рігельман Олександр. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вступна стаття, упор. та примітки П. М. Саса та В. О. Щербака. Київ: Либідь, 1994; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991; Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків: Історична розвідка. Київ: Дніпро, 1991.

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3-х томах / З російської переклав Іван Сварник. Львів: Світ, 1990-1992.

XVI віку»¹, Василя Доманицького «Чи була реформа Баторія»² та «Козаччина на переломі XVI-XVII в. (1591-1603)»³, Івана Крип'якевича «Козаччина: Баторієві вольності»⁴.

Серед важливих праць того періоду слід виділити праці Андрія Стороженка «Стефан Баторий и днепровские казаки»⁵, Михайла Грушевського «Козацькі часи – до року 1625»⁶ Володимира Голобуцького «Запорозьке козацтво»⁷, Олени Апанович «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії»⁸, «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі»⁹, Володимира Сергійчука «Іменем Війська Запорозького»¹⁰, Петра Саса «Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р.»¹¹, «Полководець Петро Сагайдачний»¹².

Плідно працює в цьому напрямку і Сергій Леп'явко. Крім двох монографій «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні»¹³ та «Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)»¹⁴ ним написані статті «Українське козацтво на державній службі: початковий період»¹⁵, «Діяльність козаків у нижньому Придніпров'ї за правління Стефана Баторія (1576-1586)»¹⁶, «Стефан Баторий і українське козацтво в контексті реалій

¹ Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в першій половині XVI віку // Україна. 1907. Т. 1. С. 266-273.

² Доманицький В. Чи була реформа Баторія // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Львів, 1906. С. 235-248.

³ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII в. (1591-1603) // Записки НТШ. Львів, 1904. Кн. IV. Т. LX. С. 1-32; Кн. V. Т. LXI. С. 33-64; Кн. VI. Т. LXII. С. 65-113; 1905. н. I. Т. LXIII. С. 114-136; Кн. II. Т. LXIV. С. 137-171

⁴ Крип'якевич І. П. Козаччина: Баторієві вольності // Жерела з історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 1-46.

⁵ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. Київ: Типографія Г. Л. Фронцкевича, 1904. // [Електронний ресурс]. URL: <http://ru.calameo.com/read/003120738ca6244d770f1>

⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти томах, 12-ти книгах. Київ: Наук. думка. 1995. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625.

⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994.

⁸ Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961.

⁹ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993.

¹⁰ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середина XVII ст. Київ: Україна, 1991.

¹¹ Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 4-33.

¹² Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: КЛІО, 2014.

¹³ Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

¹⁴ Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999.

¹⁵ Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 57-62.

¹⁶ Леп'явко С. А. Діяльність козаків на нижньому Придніпров'ї за правління Стефана Баторія (1576-1586) // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. Миколаїв, 1998. Частина 1. С. 92-97;

Великого Кордону в XVI ст.»¹, «Козацтво і Річ Посполита наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння?»², «Трахтемирів і реформа Стефана Баторія»³, «Третя спроба козацької реформи?»⁴ та «Згадки про невідомі козацькі реєстри»⁵.

Особливої уваги заслуговують праці Віталія Щербака «Формування козацького стану в Україні»⁶, двохтомник нарисів «Історія українського козацтва», написаний сучасними українськими істориками В. Горобцем, В. Матях, А. Гурбицом, В. Щербакком, Д. Наливайком, Ю. Мициком, Т. Чухлібом та іншими.

Певний матеріал використаний автором і з наукових досліджень, що охоплюють період магістерської⁷, узагальнюючих праць з історії України⁸ та історії Польщі⁹, різноманітних довідників та енциклопедій¹⁰.

Джерела. Дипломна робота написана на основі певної кількості джерел. До них відносяться козацькі літописи – Самовидця¹¹, полковника Григорія Граб'янки¹² та Самійла Величка¹³, праці іноземців Гійома де Боплана та Проспера Меріме¹⁴, П'єра Шевальє¹⁵, Жан-Бенуа Шерера¹⁶, Еріха Лясоти¹.

¹ Леп'явко С. А. Стефан Баторій і українське козацтво в контексті реалій Великого Кордону в XVI ст. // Борисфен. – 2000. № 1. С. 1-2;

² Леп'явко С. А. Козацтво і Річ Посполита наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Україна і Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, червень, 1993). Київ, 1993. С. 48-55.

³ Леп'явко С. А. Трахтемирів і реформа Стефана Баторія // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Всеукраїнських читань. Київ – Черкаси, 1995. Випуск 5. С. 200-203.

⁴ Леп'явко С. А. Третя спроба козацької реформи? // Борисфен. 2000. № 3. С. 1-2.

⁵ Леп'явко С. А. Згадки про невідомі козацькі реєстри // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя: РА Тандем-У, 1997. Секція 1, 2. С. 179-182.

⁶ Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). К., 1997.

⁷ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. Т. 6 (Серія «Україна крізь віки»: В 15-ти томах); Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 7 (Серія «Україна крізь віки»: В 15-ти томах); Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

⁸ Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. Київ: Либідь, 1998; Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Видання друге, перероблене та розширене. Київ: Критика 2005; Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991.

⁹ Польща – нарис історії / За ред. Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича. Переклад з польської Івана Сварника. Варшава, 2015.

¹⁰ Енциклопедія історії України: У 10-ти томах. / Редколегія: В. А. Смолій та інші. Київ: Наук. думка, 2003-2013; Історія України в особах: литовсько-польська доба. Київ: Україна, 1997; Історія України в особах: IX - XVIII ст. Київ: Україна, 1993.

¹¹ Літопис Самовидця / Підготував Я. І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971.

¹² Літопис гадацького полковника Григорія Граб'янки. Київ: Знання, 1992.

¹³ Величко С. Літопис: В 2-х томах. Київ: Дніпро, 1991.

¹⁴ Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з франц., приміт. та передм. Я. І. Кравця Львів: Каменяр, 1990.

¹⁵ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко. Київ: Томіріс, 1993.

¹⁶ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В. В. Коптілов. Київ: Укр. письменник, 1994.

Певний матеріал містять публікації документів та матеріалів «Хотинська війна 1621 року»² та «Повстання Війська Запорозького 1630 року»³ в яких дається оцінка польсько-турецькому протистоянню 1620-1621 рр., умови Хотинського договору 1621 р., розкриваються особливості селянсько-козацького повстання під проводом Тараса Федоровича та Антона Бута, становище реєстрових козаків згідно умов Переяславського договору між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким.

Особливо цінний матеріал для з'ясування ролі реєстрових козаків в державній структурі Речі Посполитої містять реєстри Війська Запорозького. Серед них реєстр 1581, 1638, 1649 років.

Мета дослідження. Враховуючи актуальність теми, її розробку в науковій літературі в магістерській роботі ставиться мета – розкрити появу та становлення українського реєстрового козацтва, охарактеризувати особливості політики Речі Посполитої щодо реформування українського козацтва в XVI – першій половині XVII століть та особливості перебування реєстровців на службі Речі Посполитої.

Завдання дослідження. Досягнення визначеної мети передбачають наступне:

- вияснити причини, які привели до залучення на державну службу українських козаків;
- розкрити перші спроби урядових кіл по його організаційному оформленню;
- проаналізувати реформи, які сприяли створенню козацького реєстрового війська в другій половині XVI ст.;
- охарактеризувати права і обов'язки реєстровців та з'ясувати їх місце в соціальній структурі суспільства Речі Посполитої;
- визначити особливості урядової політики щодо реєстрового козацтва в першій половині XVII ст.

¹Еріх Лясота із Стеблева. Щоденник / Переклад Галини та Івана Сварників // Жовтень. 1984. № 10. С. 97-110; Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Борецький, Е. Лясота. За редакцією В. Антоновича / Пер. з рос. Т. С. Завгородньої. Передмова В. С. Мороза. Дніпропетровськ: Січ, 2005.

² Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011.

³ Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали / Упоряд., передм., прим. Т. Ковальця, худ. оформ. Л. Вировець. Харків: Фоліо, 2017.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період другої половини XVI – першої половини XVII ст., час коли козацтво стає важливим чинником в житті центрально-східного європейського регіону, перетворившись в потужну організаційну та військову силу з чіткою організацією.

Територіальні межі дипломної окреслюються Центральною Україною та Поділлям, що за тогочасним адміністративним поділом відповідало Київському, Брацлавському та східним районам Подільського воєводства.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором робиться спроба узагальнити та систематизувати матеріал про українське реєстрове козацтво та комплексно розкрити політику Великого князівства Литовського та Речі Посполитої щодо залучення козаків на державну службу.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали магістерської роботи можуть бути використані в учбових закладах при розгляді історії реєстрового козацтва та основних засад урядових структур щодо їх організаційного оформлення.

Структура роботи. Мета та завдання визначили і структуру магістерської роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Розділ I. Виникнення козацтва та перші спроби його державної організації

Козацтво як побутове явище відоме в Україні з давніх часів і щодо його виникнення існує ряд версій. Одні вважали їх нащадками хозарських племен, інші половців і чорних клобуків. Дотримуються дослідники і автохтонної теорії генези козацтва. Детальний аналіз історичної літератури про теорії виникнення та початки козацтва зроблений Л. Винаром¹.

Наявність ворожого оточення, проникнення литовців та поляків в українські землі, боротьба з кримськими татарами – все це зумовлювало потребу оборонятись, бути в постійній бойовій готовності, здійснювати походи в степ проти татар, які дістали назву – козакування.

Південноукраїнський степ з широко розгалуженими водяними артеріями мав надзвичайні природні багатства, які давали можливість розвиватись тут уходництву – мисливству, рибальству, бджільництву тощо². Соціальні причини виникнення українського козацтва зумовлювалися поглибленням суспільного поділу праці, змінами у земельних відносинах, зародженням товарно-грошових відносин, збільшенням різних засобів економічного та позаекономічного примусу. Все це вело до відповідної реакції з боку народних мас, до втеч у південні землі. Саме охоронці південного прикордоння й уходники-промисловці, які перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками вперше зустрічаються у джерелах кінця XV ст. під назвою «козаки».

До середини XVI ст. козаками називали уходників. Так, в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей скаржитья великому князю литовському про напад вихідців з Києва та Черкас на фортецю Тягиню. Прохаючи князя повернути нагробоване і скарати винуватців хан називає їх козаками³. Займаючись уходництвом козаки здійснювали й набіги на татарські

¹ Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці. С.466-497.

² Яворницький Д. І. Названа праця. Т. 1. С. 26-57.

³ Грушевський М. С. Названа праця. С. 83.

володіння. Очолювали такі козацькі набіги та підпорядковували своїй меті представники місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнські старости Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич, Бернат Претвич, Семен Пронський, Дмитро Вишневецький та інші. За активне залучення козацтва до боротьби з татарами вони удостоїлись звання гетьманів у романтичній історіографії XVIII століття¹.

Політика місцевих властей по відношенню до козацтва була дуже обережною. Вони замовчували факти спільних з козаками дій проти татар, так як це загрожувало немилістю великого князя та великими штрафами по відшкодуванню завданих збитків. Крім того, вони не лише не повинні були діяти спільно з козаками, а навпаки не давати їм здійснювати такі набіги. Про це яскраво свідчать і розпорядження які отримував Дмитро Вишневецький, і грамоти, які посилав великий литовський князь Олександр².

З другої половини XVI століття спостерігається новий етап в історії українського козацтва, коли з чисто побутового явища воно поступово формується в окрему соціальну верству. Масове покозачення, загострення відносин з Туреччиною і Кримським ханством, боязнь шляхти втратити робочі руки – надзвичайно турбували урядові структури.

Слід зазначити, що політика Великого князівства Литовського та Речі Посполитої по відношенню до козацтва мінялась в силу зміни стратегічної ситуації та кількісного зростання козацтва. Вони, то дозволяли зводити укріплені «городки», то категорично забороняли це робити.

Потребуючи послуг козаків найбільш в боротьбі з «бусурменом» і взагалі для оборони краю польський уряд уже в першій чверті XVI ст. (1524 р.) робить пробу організувати з них регулярний корпус: «къды бы тамъ тысяча або две людей нашихъ козаковъ на Днепре мешкали, снатъ бы и

¹ Рігельман О. Названа праця. С. 15; Історія Русів. С. 50-51; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. С. 26.

² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 31.

овшемъ была отъ нихъ большая и знаменитая послуга и оборона панствомъ нашимъ»¹.

Реалізувати цей план було важко, так як бракувало грошей. Однак, реалізувати цей проєкт вдалось князю Дмитру Вишневецькому, завдяки якому появилась Запорозька Січ – центр козацького середовища.

Зведення фортеці мало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козацтва. Однак, з часом, коли козацтво усвідомило свою роль захисника українського народу, Запорозька Січ стає центром боротьби не лише проти татар, але й проти литовсько-польського панування.

Козацтво з самого початку свого існування було великою проблемою для польсько-литовської держави, тому плани його підпорядкування державі не зникали з порядку денного. Скарги турецьких і татарських правителів змусили уряд Великого князівства Литовського вже наприкінці XV ст. звернути увагу на діяльність українського козацтва і, як стверджують автори «Історії українського війська», «задуматись над тим, щоб козаків зорганізувати у правильне військо»².

Про прагнення литовського уряду використати запорозьких козаків на своїй службі по охороні південних кордонів свідчить пам'ятна записка польського короля і великого литовського князя Сигізмунда I, в якій він просив литовський сейм виділити кошти для організації козацьких загонів, набрати вірних людей серед козаків, які будуть служити Великому князівству Литовському за гроші і сукно. Врахувавши його прохання уряд прийняв рішення «дати на страву їм самим і на козаків декілька десятків кіп грошів і сукно»³. Однак, з цього нічого не вийшло – грошей не було.

Але ідея охорони південного прикордоння силами козаків збереглася. Її розвинув далі черкаський староста Остафій Дашкевич, який запропонував

¹ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII в. (1591-1603). Кн. IV. Т. LX. С. 2.

² Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська. С. 174.

³ Прагнення литовського уряду використати запорозьких козаків на своїй службі по охороні південних кордонів (1524 р.) // Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 1. С. 151-152.

закласти постійні залоги на Дніпрі в районі татарських перевозів з козаків для оборони України¹. На жаль, здійснити свої плани йому не вдалося.

Зрозуміло, що в згаданих вище випадках про державну організацію козацтва не йшлося. Уряд охоче б ліквідував ці козацькі ватаги, однак об'єктивні події неминуче були пов'язані з процесом державної організації козацтва. Уряд прагнув не так залучити козаків на державну службу, як встановити контроль над дедалі зростаючою групою населення, яка не бажала визнавати ніякої влади. При цьому, справедливо зазначає В. Голобуцький, уряд мав на думці використати соціальні протиріччя в середовищі козацтва².

Чергова спроба здійснити перепис козацтва припадає на 1541 рік. До Черкас прибув урядовець для складання списку козаків, яких хотіли набрати на службу. Як твердить І. Крип'якевич: «Всі відчували, що козаків треба ввести у правильний військовий лад, але не було досить енергії, щоб цю думку перевести в життя»³.

У другій половині 60-х років XVI ст. уряд знову повертається до старих планів організації козацьких сил. В листопаді 1568 р. на Запорозжя був переданий універсал Сигізмунда II Августа в якій козакам пропонувалось вступати на королівську службу. Авторитет козацтва на цей період був настільки сильним, що польський король практично офіційно визнавав самостійну військову організацію козацтва і пропонував їм службу й оплату: «ведже при земцех наших знайдется вам служба наша, за которую жалованье каждый из вас от нас одержить»⁴.

Тепер король звертався до своїх підданих не через своїх прикордонних урядників, а безпосередньо сам. Все це пояснювалось небезпекою з боку Москви, війна з якою потребувала додаткових сил, до того ж з доброю військовою підготовкою. Запрошуючи козаків до себе на службу, король

¹ Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва. С. 162.

² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 145.

³ Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська. С. 175.

⁴ Архив Юго-Западной России. С. 4-5.

обіцяв їм відповідну плату. А документ, який засвідчив би таку службу (відомості на видачу плати), мав бути реєстр. Однак, і ці кроки уряду не принесли бажаних наслідків, хоча саме тоді «було покладено початок їх державній військовій службі»¹.

Таким чином, викладений вище матеріал дає можливість стверджувати, що поява козацтва заснування Запорозької Січі привели до необхідності їх легалізації і спроб організаційного оформлення їх на державну службу.

¹ Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі (початковий період). С. 61.

Розділ II. Організаційне оформлення козацького стану в другій половині XVI століття

Люблінська унія значно збільшила можливості уряду в справі організації козацького регулярного війська. Саме об'єднані зусилля правителів дали свої позитивні результати зафіксувавши юридично створення постійного козацького реєстрового війська. Саме на цей час припадає приїзд до козаків Єжи Язловецького, який наwerbбував в 1572 році 300 козаків, яких називали в розпорядженнях уряду «низовими козаками» та записав їх у спеціальний список – реєстр. Відповідно до цього і нова соціальна група козацтва отримала назву реєстрові козаки. Платня їх або «юргелт» (від німецького Jahrgeld – річна плата) була по 2 з половиною злотих за «квартал» (чверть року), тобто 10 злотих щорічно. Крім того вони отримували ще й сукно¹.

Грамотою від 5 червня 1572 року Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Єжи Язловецького про набір 300 козаків на державну службу². Одним з найважливіших її положень було призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками.

Звичайно, серед великої кількості козаків 300 чоловік число незначне. Разом з тим, незважаючи на невелику кількість реєстровців, реформа Сигізмунда II Августа на початку 70-х років XVI століття сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану. Як зазначав М. С. Грушевський, реформа мала «величезне значіння для організації козачини, для сформовання козацтва як осібної півпривілегіованої суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну роль в відносинах східно-українських»³.

¹ Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська. С. 175.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. С. 40.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. С. 143.

Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстровців мало на меті організацію всього козацтва для здійснення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський, з допомогою прийнятих на службу, повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. У той же час козацтво отримувало особливі права та привілеї, що сприяло перетворенню його в окремий соціальний стан. Навіть ті, що залучались на тимчасову королівську службу користувалися козацькими привілеями, які їм санкціонував сам король.

Новий етап у визнанні українського козацтва як окремої соціальної верстви належить до епохи войовничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576-1586) – талановитого вождя, політика й адміністратора свого часу. Узявши в свої руки управління Річчю Посполитою, Стефан Баторій серед інших питань внутрішньої політики зіткнувся і з питанням про козаків, які і надалі здійснювали походи на турецько-татарські володіння, втручались у молдавські справи на чолі з Іваном Підковою. С. Баторій вирішив збільшити реєстр козацького війська, який би застерігав козаків від таких дій.

Прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої. Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій провів навесні 1578 року ряд заходів, спрямованих проти козацького свавілля. 4 квітня було видано одразу 4 універсали, які мали безпосереднє відношення до запорожців. В них рекомендувалось урядовцям на місцях виявити організаторів таких походів і покарати їх. Для втілення в життя королівських рішень до козаків був посланий шляхтич Ян Тарло, який повинен був провести слідство. Однак, відряджені комісари після довгих суперечок з козаками не змогли провести слідства і повернулися до короля ні з чим¹.

Вже влітку 1578 року ставлення короля Речі Посполитої до козаків змінилось. Державі потрібна була на той час військова сила. У спеціальному

¹ Герби гетьманів України. Київ: УЦІММ - ПРЕС, 1998. С. 12.

універсалі від 27 липня Баторій уже не називає козаків «свавільцями», а «молодцами запорозькими» і пропонує воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж походи у Молдову та Волощину. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичеві Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалась успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським, які були уповноважені козаками до укладення «постановлення» з королем.

На прийомі у короля козацькі делегати дали згоду на те, що наберуть 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формально старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, який був двоюрідним братом Дмитра-Байди Вишневецького¹. Його помічником, тобто безпосереднім керівником реєстровців, був шляхтич Ян Оришовський².

Наступного дня, 16 квітня 1578 року з'явилася «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби. В ній говорилось, що ті, кого наберуть на службу повинні скласти присягу на вірність і послушенство королю, не чинити набігів на чужі території, сприяти приборканню непокірних на порубіжжі. На них покладався також захист кордонів від набігів татар. В кінці постанови зазначалось, що ті хто згоден служити Речі Посполитій повинні жити і діяти у відповідності з її законами.

Реєстровці повинні були скласти 6 грудня присягу королю і Речі Посполитій. Польський король наділив козаків клейнодами. Цим самим він давав зрозуміти козакам, що тепер вони належать до державного війська.

Стефан Баторій зробив ще один важливий крок, який відіграв значну роль у творенні реєстрового козацтва: надав йому в повну власність м. Трахтемирів (на правому березі Дніпра, недалеко від Канева) із старовинним

¹ Вишневецькі // Енциклопедія історії України. С. 519.

² Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. До біографії Яна Оришовського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ-Черкаси, 1994. С. 75-82.

Зарубським монастирем. У місті мав розміститися арсенал реєстру, а в монастирі – шпиталь для поранених і перестарілих козаків. Нарешті, реєстрові дали кілька гармат, королівський прапор і литаври. Військо поділялось на сотні і десятки, було розширено і розміщене на певній території. Проголошення Трахтемирова резиденцією реєстрового козацтва та відкриття в ньому козацького шпиталю мало дуже велике значення. Як свого часу замок Дмитра Вишневецького на Хортиці сконсолідував запорожців, прискорив організацію цієї військової сили на Низу, так і Трахтемирів став тим вогнищем, стверджує В. І. Сергійчук, що розкидало відблиски ідей козацтва по всій Україні¹.

Одночасно вирішувалось, згідно домовленостей, питання й про оплату. Плату за службу запорожцям мав видати писар на день св. Миколая в Черкасах. Останню посаду посів шляхтич угорського походження Янчі Бегер². Цю впливову та значну посаду він отримав від короля за підготовку угоди з козаками.

Затверджуючи офіційний статус козацтва «реформи» Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Перебуваючи на королівській службі козаки, окрім власне військових, мали виконувати ще й поліцейські функції, насамперед щодо всіх інших козаків. З цього приводу М. Драгоманов зазначав, що наділивши реєстровців правами і привілеями, виділивши їх з основної маси козаків польський уряд домагався того, щоб всі, хто не ввійшов до реєстру, «мусили слухати старост та панів як поспільство»³.

Декларовані права козаків часто зводились нанівець, так як у казни не завжди були кошти для виплати реєстровим козакам. Це приводило до затримки виплати грошей, а інколи і до невиплати взагалі. Права реєстрових козаків часто порушували представники королівської адміністрації. Це спонукало запорожців до організації нових походів.

¹ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. С. 45.

² Стороженко А. В. Указанное сочинение. С. 8.

³ Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків: Історична розвідка. Київ: Дніпро, 1991. С. 31.

Спроби С. Баторія ввести козащину в шори дисциплінованої служби виявились малорезультативними. Кінець 70-х і 80-ті роки XVI століття, протягом яких самовільні козацькі походи повторювалися один за одним, доводять це досить переконливо. Маршрути походів були досить звичними: в Молдову, Білгород, Тягиню, на кримські улуси і навіть морем – на Гезлеве (Євпаторія). У безуспішних репресіях, спрямованих на їхнє угамування, в 1583 році був страчений навіть королівський уповноважений і перший писар Янчі Бегер. Стратили його разом з 30 козаками, звинувативши в нападі на турецькі укріплення на березі Дністра та поширенні чуток, що вони зробили це за наказом короля¹.

В подальшому кількість реєстровців збільшувалась. Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 року на службу приймався тисячний козацький загін, який через певний час був розпущений. На його ліквідацію козаки відповіли повстанням під проводом Криштофа Косинського. Повстання під проводом старшого реєстру Криштофа Косинського в 1591-1593 роках та виступ нереєстровців та реєстровців на чолі з Семерієм Наливайком та Григорієм Лободою протягом 1594-1596 років засвідчили про силу та могутність козацького руху. Вони були серйозною пересторогою урядові Речі Посполитої і яскраво показували, що козацтво перетворюється в силу, яка здатна відстояти не лише свої вузькостанові інтереси, але й інтереси всього українського народу².

Слід зазначити, що протягом ходу першої козацької війни, польський уряд ще сподівався досягти з козацтвом компромісу. Новий польський король Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їхніх ватажків, адже запорожці фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, здійснюючи морські та сухопутні походи проти

¹ Історія українського козацтва: нариси в 2-х томах. Т. 1. С. 189.

² Див.: Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996.

ворогів польської корони, вірним служінням польському королю. Однак, уже в ході другої козацької війни надій на такий компроміс не було.

Жорстоко розправившись з козацько-селянськими виступами 1591-1596 років уряд почав втілювати в життя плани ліквідації козацтва як соціальної верстви. Перший же, після розгрому повсталих, сейм 1597 р. оголосив козаків військовими злочинцями і ворогами батьківщини, а гетьманові доручалось винищити їх до останку.

Таким чином, організаційне оформлення козацтва, формування його станових ознак відбувалося в другій половині XVI ст. Особливо посилювався цей процес з 70-х років і тривав до придушення козацько-селянських повстань.

Розділ III. Ставлення Речі Посполитої до українського козацтва в першій половині XVII століття

Ліквідувавши юридично реєстрове козацтво після придушення козацьких виступів в кінці XVI століття уряд Речі Посполитої дуже скоро відчув потребу у козацьких формуваннях. Вже навесні 1600 року постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремія Могили. Військових сил, власне регулярних, польських не вистачало. Цю нестачу Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Лише після тривалих нарад Саміло Кішка, який був за старшого в козаків, дав згоду на участь у молдавському поході за умови скасування баніції, повернення вольностей і оплатити їх участь¹. Польський король схвально відгукнувся на вимоги козаків і обіцяв їх виконати². Обіцянки короля не могли бути повністю виконані, так як питання зняття баніції та виділення коштів на нужди козацького війська міг вирішити лише сейм.

Восени уряд розпочав підготовку до війни зі Швецією і коштів не вистачало, тому вимоги козаків були задоволені лише частково. Однак, не дивлячись на це козаки не відмовились від участі в Лівонській кампанії і направили на фронт 4-х тисячний загін. Повернувшись на Україну навесні 1603 року військо запорожців почало вимагати задоволення своїх прав і привілей та визнання їх «синами коронними», тобто козаки вимагали не лише повернення лицарських «доблестей», але й зрівняння себе зі шляхтою.

Замість свого узаконення вони отримали постанову сейму від 26 лютого 1609 року в якій проголошувалось, що козаки, всупереч волі короля та без його відома, не узгоджуючи свої дії з королівськими військовими урядниками, «збирають великі ватаги, наїжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами» і у зв'язку з цим всім урядовцям (комісарам) прикордоння наказувалось прибрати козацтво до рук і чинити все те, «що їм

¹ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. С. 60-61.

² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 100.

здасться згідним з благом тамтешніх країв, потрібним для відновлення спокою в державі і для припинення сваволі»¹.

Однак, уряд потребував козаків, бо готувався до війни з Московією². Одні шляхтичі виступали за набір козаків на службу, інші були проти. До Житомира була послана спеціальна комісія, яка мала набрати тисячу козаків.. Їм уряд значно збільшував платню, яка становила щорічно 10 тисяч злотих та 700 поставів сукна, які видаватимуть на свята у Києві³. Як і попередні настанови ця також забороняла здійснювати походи без дозволу старших, приймати втікачів. Їх позбавляли права на власне судочинство і землеволодіння. Тобто, Річ Посполита прагнула перетворити реєстровців лише на військовий контингент. Мабуть, цьому, в значній мірі, були підпорядковані і попередні реформи, зокрема Баторія, однак, в ті часи приходилось в значній мірі заgravати з козаками, ніж насправді їх реформувати⁴.

Особливо активними та успішними були дії козаків по захисту своїх прав та інтересів в часи Петра Сагайдачного. Сили козаків в цей період були настільки великими, що вони могли виводити в один похід до 20 тисяч⁵. Внаслідок ускладнення зовнішньополітичної ситуації восени 1617 року король доручив Станіславу Жолкевському створити реєстровий полк. З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проект угоди. Кількість реєстровців – 1000 чоловік. Гетьман П. Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд в лояльності козаків, якщо вчасно буде виплачуватись платня та дотримуватимуться права і привілеї козаків. Козаки вимагали збільшення реєстру.

Проводити жорстку політику по відношенню до козаків польський уряд не міг в цей час, так як королевич Владислав, прагнучи московської корони, потрапив у важке становище під Вязьмою. Врятувати його могли

¹ Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. С. 349-350.

² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 121.

³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 145.

⁴ Доманицький В. Чи була реформа Баторія. С. 239.

⁵ Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. С. 73.

лише козаки. Тому польському королеві прийшлося просити Сагайдачного врятувати його сина під Москвою. І Петро Сагайдачний на чолі 20-тисячного війська успішно з цим завданням справився. Загалом, успішні дії козаків в Московії дали можливість королю підписати з Москвою Деулінське перемир'я на 14,5 років за яким Росія віддавала Польщі Смоленщину, Стародубщину й Чернігово-Сіверщину¹.

Здавалося б після цього король повинен розширити і кількість реєстровців, і їх права та привілеї. Однак, сталося не так. На терени козаків прибула комісія для упорядкування відносин. Довгі переговори з королівськими комісарами, які прибули в Роставицю в супроводі коронного війська, засвідчили, що король хоче все залишити по старому. Але наполегливість козаків привела до зміни позиції комісарів. Король дав згоду на збільшення реєстру до 3 тисяч чоловік, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Козацькі човни повинні бути знищені, а морські походи заборонялись.

Поразка коронного війська під Цецорою в 1620 році привела до думки ще збільшити реєстр, так як козацька сила могла б відіграти свою роль під Цецорою. До козаків був посланий королівський посланець з ідеєю про набір 20-тисячного козацького війська з платою в 100 тис. злотих щорічно². Щоб переговори закінчились успішно король використав посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував в цей час в Україні³.

В червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбулась козацька рада, на якій вирішувалось питання участі козаків проти турків. Київський митрополит Іов Борецький, який був присутній на раді, закликав стати на захист православ'я спільно з поляками. Петро Сагайдачний дав згоду, але при умові, що поляки визнають висвячення в 1620 році патріархом Феофаном українських ієрархів. Загроза з боку Туреччини змушувала

¹ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. С. 22.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. С. 443.

³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 243.

поляків вникати в козацькі прохання. Король згодився виконати все, що попросять козаки, але після їх допомоги в боротьбі з турками.

Наявність багатотисячного козацького війська в урочищі Суха Діброва змусила ксьондза Поборницького відзначити в своєму щоденнику: «Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Дуже вони тут розхвилювалися і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в такій чисельності і силі»¹. В липні у Варшаві йшли переговори П. Сагайдачного з королем. Король дав усну обіцянку виконати козацькі вимоги, але після завершення кампанії з турками.

Хотинська кампанія 1621 року завершилась розгромом армії Османа II. Після Хотина козаки направили до короля делегацію з петицією, що була своєрідною програмою українського козацтва. В ній вони визначали своє місце і роль в Речі Посполитій, просили розширити реєстр та збільшити платню.

Вже в листопаді 1621 року до козаків прибули комісари, які подякували за участь у Хотинській битві, але гроші обіцяли виплатити тоді, коли наведуть порядок в реєстровців. Малось на увазі зменшення реєстру до 3 тисяч чоловік з 40 тисяч, які захищали Річ Посполиту під Хотином. Всі, хто не попадав до реєстру, повинні були повернутись до своїх господарів.

Після завершення Хотинської кампанії запорожці спробували добитися від центрального уряду таку ж винагороду, яку мали їхні недавні товариші по зброї – польські жовніри. Однак, королівська влада, яка скористалася майже дармовим для неї козацьким військом, котре винесло на своїх плечах головний тягар польсько-турецької війни, проігнорували запорозькі вимоги².

Прагнення польських властей обмежити законодавчо козаків натикались на їх рішучий опір, що створювало напружені відносини між ними. В 30-х рр. XVII ст. на території України знову були козацькі виступи.

¹ Гуслистий К. Нариси з історії України. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. С. 114.

² Сас П. М. Політико-правові засади військової служби запорожців... С. 29.

Вже в 1625 р. була украдена Куруківська угода¹. Згідно неї на службу приймалось 6 тисяч козаків. Вони повинні були проживати в королівщинах і збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби. Козаки цим були невдоволені, про що свідчать їх подальші виступи і підписання Переяславської угоди 1630 р. В результаті цієї угоди реєстр збільшувався до 8 тис чоловік. При цьому визнавалось право всіх хто бажає записуватись до реєстру, а не лише тих, кого рекомендували старшини. Старшим реєстру призначався Тимофій Орендаренко².

Зважаючи на участь козаків у повстаннях 30-х рр. XVII століття та після їх придушення уряд Речі Посполитої різко змінив свою позицію по відношенню до козацтва – від співпраці з ним до позбавлення його всіх станових ознак. Про це яскраво свідчить «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»³, яка була прийнята сеймом в 1638 році після придушення козацько-селянського повстання під проводом Павлюка і Скидана.

Згідно з «Одинацією...» було скасовано виборність козацької старшини і ліквідовано козацький суд. Козацький реєстр зменшувався до 6 тисяч чоловік — 6 полків по тисячі козаків у кожному. До реєстру вносили тільки тих козаків, які не брали участі у повстанні. Лише сотники та отамани могли бути обрані з козаків, які мали заслуги перед Річчю Посполитою. Усі виключені з реєстру повинні були стати кріпаками. Замість гетьмана призначали старшого комісара козацького війська, який підлягав безпосередньо коронному гетьману Польщі. Йому віддавалась уся військова і судова влада в реєстрі і доручалося рішуче придушувати будь-яке "своєвільство козацьке". Резиденцією комісара було місто Трахтемирів. Посади полковників і осавулів також заміщали винятково з шляхтичів. Козакам дозволялося жити лише в королівських маєтностях Черкаського,

¹ Історія держави і права України. С. 80-81.

² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 285-286.

³ Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ: МАУП, 2006. С. 125-126.

Корсунського та Канівського староств. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків.

Решта пунктів ординації спрямовувалася проти Запорозької Січі. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татарські напади і перешкоджати їхнім походам у Крим і Туреччину. На Запоріжжя козак міг потрапити лише при наявності паспорта, затвердженого комісаром. Якщо ж козака ловили без паспорта, то він «підлягає смертній карі»¹. «Ординацією...» передбачалося відбудувати Кодак і розмістити в ньому сильний гарнізон з 600 піхотинців і 100 найманих драгунів.

Нереєстрове і реєстрове козацтво «Ординацію...» не визнало, так як вона була спрямована на перетворення Війська Запорозького на слухняний військовий контингент для виконання поліцейських функцій в Україні та оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Лише в кінці листопада 1638 року в урочищі Масловий Став відбулася «остаточна комісія з козаками», на якій в присутності М. Потоцького й інших панів була оголошена ухвала. В ній говорилося, зокрема, що козаки «покірно приймають заслужене ярмо на свої шиї». Комісаром реєстру призначався шляхтич П. Комаровський, військовими осавулами Л. Бубновський та І. Караїмович.

Наступний період, аж до 1648 року, названий польською історіографією «десятиріччям золотого спокою», не вніс змін у статус реєстрового козацтва. Їх становище погіршилось настільки, що вони змушені були тікати на Слобожанщину і в межі Московської держави. Проти тих, хто не перебував на службі застосовувались репресивні заходи.

Зовсім іншого характеру набули стосунки козаків з урядом Речі Посполитої з початком національно-визвольної боротьби українського

¹ Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. С. 126.

народу під проводом Богдана Хмельницького, коли підписувався Зборівський мирний договір та Білоцерківський, згідно яких реєстр встановлювався в 40 та 20 тисяч.

Отже, залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ існування козацької верстви. Незважаючи на опір шляхти та місцевих властей, права і привілеї надавалися значній частині українського козацтва. Політика польського уряду по відношенню до козацтва протягом першої половини XVII ст. була нестабільною і, в значній мірі, залежала від її стратегічних планів. При потребі козацтво збільшувалось та наділялось правами та привілеями, а в часи різкої непокори, яка проявилась в 30-х роках, позбавлялось всіх прав та оголошувалось забороненим.

Висновки

Гене́за козацтва була закономірним результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Чисельне зростання і консолідація козаків, зокрема через організацію Запорозької Січі, привертала увагу властей. Необхідність відсічі татарської агресії в кінці XV – на початку XVI століть зумовило створення литовським урядом контингенту військово-службової людності на південному прикордонні. Цими кроками був покладений початок проникнення в середовище козаків адміністрації – спочатку Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої.

Постійні вимоги войовничих сусідів приборкати козаків змушували уряди Литви та Польщі шукати шляхи залучення козаків на державну службу. Перший реальний крок по залученню козаків на державну службу був зроблений в 70-тих роках XVI століття, коли набраний був загін в 300 козаків, записаних в спеціальні списки-реєстри. Отримавши від держави певну плату, матеріальне забезпечення, права та привілеї, свою систему підпорядкування, правові засади, які виділяли їх серед всієї маси козацтва, реєстрові козаки склали окрему юридично оформлену групу козацтва.

Для юридичного оформлення такого стану складались відповідні договори, де фіксувалась кількість взятих на службу козаків, розміри утримання, місце перебування, система порядкування, визначались права та обов'язки козаків. Гене́за козацьких прав зумовлювалася історичним досвідом, спиралася на певні традиції суспільного життя.

Жорстоко розправившись з непокірним козацтвом, яке піднялось в кінці XVI ст. та в 30-х рр. XVII ст. уряд Речі Посполитої прийняв «Ординацію Війська Запорозького 1638 року», згідно якої позбавляв козаків всіх наданих їм раніше прав та привілеїв, практично оголошував їх поза законом. Через десять років «золотого спокою» козацтво відродилось і утворило свою українську державу та вивели українські землі зі складу Речі Посполитої.

Список використаних джерел та літератури

1. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з франц., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
2. Документи російських архівів з історії України / Упорядники Л. Войнович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Львів, 1998. Том 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. 442 с.
3. Жерела до історії України-Руси: В 11-ти томах. Львів, 1908. Т. 8. 298 с.
4. Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ: МАУП, 2006. 728 с.
5. Історія Русів. Київ: Рад. письменник, 1991. 318 с.
6. Величко С. Літопис: У 2-х томах. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.; Т. 2. 642 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Знання, 1992. 192 с.
8. Літопис Самовидця / Підготував Я. І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 208 с.
9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ: Наук. думка, 1995. 592 с.
10. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. Переклад з французької Ю. Назаренко. Київ: Томіріс, 1993. 224 с.
11. Щоденник Еріха Лясоти // Жовтень. 1984. № 10. С. 97-110.

х х х х х х
12. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. 156 с.
13. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
14. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 335 с.
15. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

16. Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Український історичний журнал. 1999. № 2. С. 48-63.
17. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. Київ: Либідь, 1998. 616 с.
18. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козащини // Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці / Редактор В. Степанков, упорядник А. Атаманенко. Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. С. 466-497.
19. Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці / Редактор В. Степанков, упорядник А. Атаманенко. Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. С. 161-170.
20. Герби гетьманів України. – К.: УЦІММ-ПРЕС, 1998. – 55 с.
21. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
22. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти томах, 12-ти книгах. Київ: Наук. думка, 1995. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. 624 с.
23. Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Київ: Україна, 2004. 192 с.
24. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // Український історичний журнал. 1990. № 12. С. 8-10.
25. Довідник з історії України (А – Я). Київ: Генеза, 2001. 1136 с.
26. Доманицький В. Чи була реформа Баторія // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Львів, 1906. С. 235-248.
27. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
28. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків: Історична розвідка. Київ: Дніпро, 1991. 45 с.
29. Історія України в особах: литовсько-польська доба. Київ: Україна, 1997. 272 с.
30. Історія України в особах: IX – XVIII ст. Київ: Україна, 1993. 396 с.

31. Історія українського козацтва: нариси у 2-х томах / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та інші. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
32. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі / Вид. 2-ге, доопр. Харків: ВД «Школа», 2009. 608 с.
33. Крип'якевич І. П. Козаччина: Баторієві вольності // Жерела з історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 1-44.
34. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 285 с.
35. Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі: початковий період // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 57-62.
36. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.
37. Леп'явко С. А. Участь козаків у Московській війні Стефана Баторія // Сіверянський літопис. 1998. № 2. С. 16-27.
38. Леп'явко С. А. Діяльність козаків на нижньому Придніпров'ї за правління Стефана Баторія (1576-1586) // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. Миколаїв, 1998. Частина 1. С. 92-97.
39. Леп'явко С. А. Великий Кордон Європи як фактор становлення козацтва // Україна на порозі XXI століття. Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. Київ: ІНЕСД НАНУ, 1998. С. 26-33.
40. Леп'явко С. А. Стефан Баторій і українське козацтво в контексті реалій Великого Кордону в XVI ст. // Борисфен. 2000. № 1. С. 1-2.
41. Леп'явко С. А. Третя спроба козацької реформи? // Борисфен. 2000. № 3. С. 1-2.
42. Леп'явко С. А. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хлібу» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2000. С. 143-158.

43. Леп'явко С. А. Козацтво і Річ Посполита наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Україна і Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, червень, 1993). Київ, 1993. С. 48-55.

44. Леп'явко С. А. Трахтемирів і реформа Стефана Баторія // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Всеукраїнських читань. Київ – Черкаси, 1995. Випуск 5. С. 200-203.

45. Леп'явко С. А. Згадки про невідомі козацькі реєстри // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя: РА Тандем-У, 1997. Секція 1, 2. С. 179-182.

46. Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. До біографії Яна Оришовського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. Київ – Черкаси, 1994. С. 75-82.

47. Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). Київ: Дніпро, 1992. 495 с.

48. Нариси з історії України. Випуск 2. Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 195 с.

49. Нариси з історії України. Випуск 3. Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 187 с.

50. Пилипенко В. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття // Козацька спадщина: Альманах. Нікополь – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. Вип. 2 С. 54-60.

51. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. Київ: Либідь, 1994. 768 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»)

52. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. Т. 6. 320 с. (Серія «Україна крізь віки»: В 15-ти томах)

53. Сас П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. 512 с.

54. Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 4-33.

55. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ: Україна, 1991. 253 с.

56. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ: Наук. думка, 1985. 263 с.

57. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 7. 352 с. (Серія «Україна крізь віки»: В 15-ти томах)

58. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.

59. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. Київ, 1904. 324 с.

60. «Тої слави козацької повік не забудем...»: Рекомендований бібліографічний покажчик з історії українських козаків. Київ: ВАТ «Вид-во Київська правда», 2004. 296 с.

61. Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військово мистецтво. Автореферат дисертації канд. істор. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2000. 19 с.

62. Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // Український історичний журнал. 1994. № 2-3. С. 75-84.

63. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // Український історичний журнал. 1991. № 11. С. 43-52.

64. Щербак В. О. Основні етапи формування козацького стану в Україні (кінець XV – середина XVII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ – Запоріжжя, 1997. С. 148-154.

65. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). Київ, 1997. 180 с.

66. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. 300 с.

67. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3-х томах. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 319 с.; 1991. Т. 2. 392 с.; 1992. Т. 3. 456 с.

68. Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Видання друге, перероблене та розширене. Київ: Критика, 2005. 585 с.

69. Яковенко Н. Здобутки та втрати Люблінської унії // Київська старовина. 1993. № 3. С. 77-85.

70. Яковенко Наталя. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна / Вид. друге, переглянуте і виправлене. Київ Критика, 2006. 472 с.

71. Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в I половині XVI віку // Україна. 1907. Т. 1. С. 266-273.